

NÉMEDI DÉNES

MIT KEZDJÜNK HABERMASSZAL? Olvasmányjegyzetek

Tallár Ferenc *Sztálinizmus és reszakralizáció*

című, 1989 eleji cikkében a habermasi *rendszer/életvilág* fogalompárhoz fordul, hogy értelmezni tudja a sztálinizmust (Tallár 1989, 34). Az életvilág

Jürgen Habermas *A kommunikatív cselekvés elmélete*

című művében mindenekelőtt a társadalom „belső perspektívája”, a társadalom tagjainak közös és intuitív, problémamentes háttértudása. Ez a tudás teszi egyáltalán lehetségessé a kommunikációt s ennél fogva a közös cselekvést. Az életvilág így társadalom is, pontosabban a társadalmiság alapidimenziója, amelyre az intézményes szerkezetek ráépülnek (Habermas 1985b, 152 sk). A társadalom azonban nem teljes egészében életvilág, vagyis a társadalmi cselekvések összehangolása nemcsak a cselekvési orientációk összehangolásával történik. Rendszerszerű összefüggésről beszél Habermas, mert a cselekvések (egyebek között szándékolatlan) következményei úgy kapcsolódnak össze, hogy az így kialakuló képződmények (ismétlődő cselekvésminták) viszonylagosan önálló, az őket a környezetüktől elválasztó határt stabilizáló egységekké válnak (a cselekvők orientációjától függetlenül, mintegy a „hátuk mögött” hozva létre a társadalmi összefüggést). Ez az összefüggés funkcionális, amennyiben az egyes cselekvéssorozatok jól meghatározható módon járulnak hozzá a megszilárdult egységek fennmaradásához (Habermas 1985b, 151, 179 sk). Az életvilág és a kialakuló rendszerek – hármennyire is különbözik jellegzetes társadalmasodási módjuk – nem szakadhatnak el egymástól: egyrészt az életvilágbeli kommunikáció és interakció racionálisabbá válása a rendszerek stabilizálódásának szükséges feltétele, másrészt a rendszerek a cselekvésfolyamatok differenciálódása, szakosodása és specializálódása révén képződnek (Habermas 1985b, 172–3). Fontos és a későbbiek szempontjából lényeges, hogy Habermasnál a rendszer/életvilág dualizmus egyszerre két dolgot jelent: kétféle integrációs formát, *illetve* a társadalom két elkülönülő „szféráját” (Rödel és mások 1989, 157). Az elsőből – vagyis abból, hogy a társadalomban a cselekvések összehangolásának többféle módja lehet – nem következik a második, kvázi-térbeli metaforát alkalmazó szemlélet. Habermas sehol sem tér ki arra, hogy miért szükséges az elkülönült szférák feltételezése. Ennek a megfigyelésnek a későbbiekben még lesz szerepe.

Tallár szerint a sztálinizmusban a társadalom kettészakadt: a kolonizált, alávetett és kizsákmányolt társadalommal a hatalmi centrum, a sztálinista társadalom (pártapparátus, párttagság, állami hivatalnokok, hivatalos értelmiség, technikai-műszaki értelmiség, sőt kezdetben a felnövekvő generációk is[?]) (Tallár 1989, 32–3) állt szemben. A „külső” (alávetett) társadalom és a sztálinista hatalmi rendszer viszonya kolonizációs jellegű: a hatalmi-igazgatási rendszer leigázza és gyarmatosítja a társadalom

KITEKINTÉS

életvilágát, amely ugyanakkor a rendszer fennállásának az előfeltétele is. A „belső”, sztálinista társadalom (vagyis a hatalom és a hatalmon belül levők világa) azonban nem rendszerjellegű, hanem maga is életvilág.

Tallár a reszakralizációra hivatkozik, tehát arra, hogy a sztálinista életvilág „a kölcsönös cselekvésorientációk összehangolását nem *megvitatható* konszenzusok há-
lózatával biztosítja, hanem levezethetetlenül adott normák vitathatatlan autoritásával” (Tallár 1989, 41). A sztálinista „életvilágot” a normák autoriter-vitathatatlan érvényessége, a reszakralizált fogalmak és szerkezetek problematizálhatatlansága jellemezte (Tallár 1989, 41–2). Ez a reszakralizált életvilág viszont a funkcionális cselekvésterü-
letek, tehát tulajdonképpen a rendszerek (az igazgatás, a gazdaság) racionalizálódását is akadályozza (Tallár 1989, 43 sk). Ezért képtelen a sztálinizmus igazi modernizációra.

Ezzel az impresszív elemzéssel szemben több kifogásom is van. A legkézenfekvőbb természetesen a fogalomhasználat kritikája. Tallár egyaránt életvilágjellegűnek látja az intuitív és hagyományozott, illetve a modern tömegpropaganda és az állami kultuszok által előállított meggyőződéseket. Én viszont úgy vélem, hogy nagy különbség van a megkérdőjelezetlen és a megkérdőjelezhetetlenné tett, a tradicionálisan érvényes és a tekintélyi-terrorisztikus eszközökkel elfogadtatott, a szakrális és a *reszakralizált* között. Az életvilág-fogalom azt a szimbolikus horizontot és társas közeget jellemzi, amelyen belül minden cselekvő *anélkül* mozog, *hogy észrevénne*. Ha mármost a sztálinista „életvilágról” szóló, hitelesnek tűnő beszámolókat olvassuk (például Sinkó Ervintől az *Egy regény regényét*, akkor azonnal szembetűnik, hogy belőle éppen ez a megkérdőjelezetlen érvényesség hiányzott. Sztálint és rendszerét elfogadhatták meggyőződésből, félelemből, opportunizmusból, fatalizmusból vagy mindezek együttese miatt –, de Sinkó minden partnerénél azt érezte, hogy nem magátólértetődően fogadja el a Sztálin-kultuszt és hittételcít.

Tallár is úgy véli, hogy a sztálinista hatalmi centrum *kolonizálta* a társadalmat, azaz bürokratikus-terrorisztikus, a maga módján racionalizált módon rendszerszerű, funkcionális összefüggést épített ki, többek közt a társadalom életvilágából kivont erőforrások (magyarul: a bürokratikus igazgatásnak alávetett munkaerő) segítségével. Csakhogy, ha a sztálinista centrum egyben sajátos életvilágot is képezett volna, akkor nem tudott volna megfelelni a rendszerek minimális racionalitáskövetelményeinek sem. A reszakralizáció és a sztálinista „életvilág” fogalma csak kifejező metafora, nem érthető szó szerint.

Nem akadémizálni akarok. Tallár cikke is egy nagyon fontos tényállás szimptomá-
mája. Míg ugyanis kiterjedt politológiai irodalma van annak a kérdésnek, mi *lesz* ezután az államszocialista rendszerekkel (l. Hankiss Elemér „szcenárióit”: Hankiss 1989), s elég jelentős a róluk szóló gazdaságtani irodalom is, addig e rendszerek igényes szociológiai-elméleti elemzése bizony ritka. Nem leírásokra gondolok, hanem olyan kísérletekre, amelyek az általános elméleti szociológia eszközeivel próbálnák megérteni e rendszerek működését, fennállását és felbomlását. Tallár cikke is ezért, elméleti eszköztára miatt érdekes.

Az, hogy vállalkozását a fent kifejtett értelemben nem tartom sikeresnek, még nem jelenti azt, hogy kérdését is elintéztnek lehetne tekinteni. *Mire jó nekünk Habermas mint elméleti szociológus*, ha a múltunkat és jelenünket akarjuk megérteni? Jó persze

akkor, ha azokat a mércéket keressük, amelyekhez normatív elképzeléseinket akarjuk kötni, hiszen olyan (eljárási) etikát kínál, amely plauzibilisan és koherensen értelmezi a szabadság, az egyenlőség és a szolidaritás régi értékeit. De milyen elméleti támaszt nyújt az elemzéshez? Érdeemes talán megnézni azt a keveset, amit ő maga mond az államszocializmusról.

Habermas párhuzamosságot lát a szervezett kapitalizmus és a bürokratikus szocializmus között. Rendszer és életvilág, a társadalmilag integrált és a rendszerszerűen integrált cselekvési terület elválásának két változatát látja bennük. A modernizálás azt jelenti, hogy két alrendszer, a gazdaság és az állam (igazgatási alrendszer) kiválik, s az életvilággal, illetve annak egyes szegmentumaival specializált cserekapcsolatot tart fenn. Ebben a modellben már egyértelműen dominál a „szférák” metaforája, a társadalmi rendszerek térbeli elképzelése (Habermas 1981, 471–2; I. az ábrát). A differenciálódásnak és a cserekapcsolatok fenntartásának előfeltétele az életvilág racionalizálódása. A cserekapcsolatokat médiumok, vagyis olyan leegyszerűsített és általánosított kommunikációs eszközök vezérlik, amelyek a természetes nyelvek gazdagságát felszámolva a közlést egy-egy dimenzióra redukálják. Viszont e médiumok – a pénz és a hatalom – csak akkor működhetnek, ha az életvilágban erőteljes racionalizációs folyamatok indulnak el (Habermas, 1981, 564).

Ebben a keretben értelmezhető a két eltérő fejlődési út: „A modernizálás kapitalista útja akkor nyílik meg, amikor a gazdasági rendszer kibontakoztatja saját növekedési dinamikáját, és a saját, endogén előállított problémáival átveszi a vezetést, azaz az osztálytársadalomban fejlődési elsőbbségre tesz szert. Máshogy vezet a modernizációs út, ha az adminisztratív cselekvési rendszer tesz szert hasonló autonómiára a gazdasági rendszerrel szemben, a messzemenően államosított termelőeszközök és az intézményesített egypártrendszer alapján” (Habermas 1981, 564).

A modernizált társadalmakban a rendszer működési zavarai, egyensúlyvesztései – ha egy bizonyos küszöböt átlépnek – válságjelenségekhez és életvilágbeli patológiákhoz vezetnek. A két rendszer Habermasnál e tekintetben is szimmetrikus: a kapitalista úton a válságok konjunktúraciklusok formájában, a csereacionalitás zavaraiiban nyilvánulnak meg. A bürokratikus szocializmusban a válságok a tervezői racionalitásnak – az egymást gátló és akadályozó tervezőapparátusok létéből következő – kudarcában mutatkoznak meg. (Habermas 1981, 565). Azonban mindkét rendszerben lehetőség van arra, hogy e kríziseket életvilágbeli patológikus jelenségek árán elnapolják, hogy a rendszerműködés számára fontos legitimitációt és motivációkat más erőforrások kirablásával biztosítsák. A kapitalizmusban a gazdasági alrendszer a magánszféra intézményein át behatol az életvilágba és eldologiasítja annak kommunikatív viszonyait (monetarizálás és bürokratizálás). A bürokratikus szocializmusban a rendszerválságot a politikailag releváns tagsági viszonyokon, azaz a nyilvánosság csatornáján keresztül lehet az életvilágra háritani. Itt a patológikus jelenségek a pseudopolitizálás, a hamis, megjátszott kommunikatív viszonyok formáját öltik (Habermas 1981, 566–7).

Habermas elképzelése rendkívüli absztraktsága ellenére is plauzibilisnak látszik. Igaz, tapasztalataink szerint ama pseudopolitizáltság korántsem volt annyira hatékony legitimitációs és motiváló eszköz, hogy hosszú távon ellensúlyozhatta volna a rendszer krízistendenciáit (groteszk, patológikus jelenségeket persze bőven eredményezhetett).

KITEKINTÉS

Ha tehát úgy módosítjuk a modellt, hogy a bürokratikus szocialista rendszerek természetüknél fogva kevésbé képesek krízisproblémáik megoldásához az életvilágbeli erőforrások hatékony kiaknázására, akkor még nő is a modell plauzibilitása: hiszen így érthetővé válik, hogy a tervezői racionalitás krízise a rendszert magát veszélyeztetve, a felszámolásához vezet. A válság, amit átélünk, nyilvánvalóan racionalitási válság *is*: a bürokratikus szocializmus nem tudott megfelelni sem a belső (az erőforrások ésszerű, kiegyensúlyozott felhasználása), sem a külső (a belső egyensúly révén a kapitalista fejlődési útnál gyorsabb fejlődés biztosítása, az eredeti elmaradottság észrevehető csökkentése) racionalitási kritériumoknak, s ez összeroppanásának egyik fontos tényezője lett.

A habermasi modell elegáns és átfogó. Eleganciáját szimmetriájának köszönheti. Mindkét rendszert ugyanabban az absztrakt modellben értelmezi olyan formán, hogy vagy a gazdasági, vagy az igazgatási rendszer veszi át a vezető szerepet. A két szimbolikusan általánosított médium is egy-egy alrendszerhez kapcsolódik, noha persze a másikban is közvetít bizonyos cserefolyamatokat. Korántsem ilyen elegáns és szimmetrikus az a kép, amely bennem az évek során a gazdaságtani irodalom olvasása során kialakult.

Lengyel László *Végkifejlet*

címmel kiadott áttekintése ezt a benyomást csak megerősítette.

Igaz, Kornai (1980) olyan modellt vázolt fel, amely alapvonásaiban összeegyeztethető Habermaséval. Kornai annak az állapotnak a gazdaságelméleti magyarázatát nyújtja, amelyben az igazgatási alrendszer hatalmi médiuma segítségével átveszi a vezetést (ez utóbbit Kornai a „paternalizmus” fogalmával írja le) (Kornai 1980; 575 sk).

Az elméleti konvergencia megnyugtató érzését azonban megzavarja Lengyel László kitartó számbavételi munkájának az eredménye: Kornaié nem az egyetlen és talán nem is a domináns „paradigma” a közgazdaságtudományban, legalábbis a magyar fejlődés értelmezésében nem. Hiszen ha elméletileg nem is annyira éretten, de legalább még három értelmezési vázlatot kínál a magyar szakirodalom: a „negatív dualista”, a „pozitív dualista” és a „vegyülékes” értelmezést (Lengyel 1989, 47 sk, 65 sk, 91 sk). Szempontunkból az utolsó a legérdekesebb, hiszen a másik kettő még valamiképpen megőrzi – legalább negatív viszonyítási alapként – a „tisztá” modellekben való gondolkodást. De e „negyedik paradigma” szerint „a magyar társadalom és gazdaság sajátos vegyüléke az etatikus-igazgatási, félpiacon, a monetáris és a rendies-korporatív szabályozásoknak” (Lengyel 1989, 91). Azt Kornai is elemezte, hogy a hiányjelenségeket produkáló, „szívásos” állapot nem egyszerűen a központ voluntarista fejlesztési törekvéseinek az eredménye, mert a központ ugyanúgy foglya a vállalati törekvéseknek és érdekeknek. A magyar közgazdaságtanban nagyon régen megfogalmazódott s két évtizede már publicisztikai közhely, hogy a gazdaságirányító központ és a vállalatok közt állandó alkudozás folyt és folyik még most (1990 elején, a rendszer „végnapjaiban”) is. E belátást és a vele rokon megfontolásokat próbálták mindazok elméletté formálni, akiket Lengyel e negyedik csoportba sorol: Soós Károly Attila, Antal László, Bruszt László – s ha jól értem, maga Lengyel is. Az alkufolyamatokkal áthatott gazdaságnak felel meg

az a társadalom, amelyben a domináns csoportok koalíciós jellegűek; gazdasági szervezetek, politikai nyomáscsoportok, lobbik, pszeudokorporatív testületek és igazgatási szervezetek halmazából képződtek. A rendszer működőképességét éppenséggel ez a rendszerfunkcionalista feltételezéseket megcsúfoló konglomerátum-jelleg biztosította¹, amit Lengyel „rendies tagolódásnak” nevez (Lengyel 1989, 99).

Más megfontolásokból és a bürokratikus szocializmus más aspektusait hangsúlyozva hasonló eredményre jut

Fehér Ferenc, Heller Ágnes és Márkus György *Dictatorship over Needs*

című könyve is. Az egyéni fogyasztás és a munkaerő feletti egyéni rendelkezés – szélsőséges eseteket kivéve – nem számolható fel teljesen a bürokratikus szocializmusban sem. A rendszer a „szükségletek feletti diktatúrával” próbálja legyűrni ezt a korlátot (Fehér és mások 1983, 87–89), de teljes sikert nem ér el. Így dualisztikus kombináció alakul ki még a modell „legtisztább” változataiban is: a hatalom által centralizáltan szervezett termelés és az individualizált fogyasztás áll szemben; a háztartások tevékenységét és választásait az egyesített hatalmi apparátus csak korlátozhatja, de teljesen meg nem határozhatja (Fehér és mások 1983, 95–96). E gazdaság belső ellentmondása az, hogy sosem tudja teljesen megvalósítani – a működéséhez az absztrakt modellben megkövetelt – „diktatúrát a szükségletek felett” (vö. Fehér és mások 1983, 98). Nyilván még összetettebbé válik a kép, ha a Magyarországon a „második gazdaság” címen összefoglalt jelenségeket is számbavesszük. Fehér–Heller–Márkus – nem teljesen meggyőzően – a második gazdaságban megfigyelhető folyamatok továbbvitteként értelmezi a „harmadik gazdaságot”, ami az első, hivatalos gazdaságnak az alkufolyamatok, informális egyezkedések által bekövetkező szegmentálódását (de egyben működőképességének a garanciáját is jelenti) (Fehér és mások 1983, 103).

Az ismertett elemzések szemszögéből a habermasi modell a használhatatlanságig leegyszerűsített és irreális. E modell a két, szimmetrikus és egy-egy általánosított médium által vezérelt, önálló „szféraként” felfogott alrendszer feltételezésén áll vagy bukik. Márpedig a szabályozó eljárások diagnosztizált heterogenitása éppen azt jelenti, hogy léteznek ugyan bizonyos intézményes komplexumok, de ezeket nem jellemzi valamely médium egyértelmű dominanciája, és világos rendszerhatárok sincsenek. Vannak ugyan általánosított médiumok, de ezek nincsenek egyértelműen egy-egy rendszerhez vagy alrendszerhez kötve, hanem tetszőlegesen vezérelhetik a különböző intézményi képződmények közti cseréket (pl. a gazdasági és az igazgatási szervezetek olyan-ilyen összehangolását).

A habermasi értelemben felfogott rendszerek válsága mindig a rendszerhatárok fenntartásának lehetetlenségét jelenti. Hiszen vagy arról van szó, hogy a rendszerek a) olyan mértékben megterhelik környezetüket, hogy az a saját fennállásukat is veszélyezteti (ebben az értelemben beszél Habermas az életvilág kolonizációjának a rendszerekre nézve diszfunkcionális következményeiről), vagy b) képtelenek eleget tenni fennállásuk saját, belső követelményeinek (ez végeredményben racionalitásválságot jelent: Habermas például a tervező bürokráciák válságára gondol, arra, hogy a tervezés nem képes megbirkózni a rendszer bonyolultságából fakadó problémákkal²: Kornainál

KITEKINTÉS

a bekövetkező válság³ a hiányjelenségek és a velük együttjáró szűk keresztmetszetek gyarapodásából származik, ami a rendszer működésképtelenségéhez vezethet). De az is lehet, hogy a bürokratikus szocializmus válsága mélyebb eredetű: éppen az okoz válságot, hogy a rendszerfolyamatok ennyire differenciálatlanok, hogy ennyire összecúsznak a különböző szabályozási eljárások és intézményes szerkezetek. A rendszer alapvető szerkezeti modellje elegendő a válsághoz. Feltehető, hogy a Lengyel által ismertetett közgazdászok többsége is így gondolkodik: a rendszer „hibrid” voltát patológusként diagnosztizálva, normálisnak a modellszerűen „tisztá” – természetesen piaci, a pénzmédium által lehetővé tett – rendszerdifferenciálódást tartják. Ekkor természetesen eltűnik a habermasi vagy a Kornai-féle modell szimmetriája: nincs két alternatív gazdasági – vagy szélesebben – modernizációs rendszer, csak egy normális és sokféle patológikus út. Ahogy Tolsztoj mondja: „A boldog családok mind hasonlóak egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módján az.”

Az eddigiek után világos, hogy a habermasi modell épp a rendszerelméleti megfontolásokból táplálkozó szimmetriája, az integrációs formák és a szférák említett azonosítása miatt alkalmatlan a bürokratikus szocializmus értelmezésére. Kérdés azonban, hogy áttekintésünk tanulságaiból nem lehetne-e ennél valamivel tartalmasabb következtetést levonni. Ha a funkcionálista szociológiai vagy közgazdasági modellelképzéseket követjük, akkor – szerintem – előbb-utóbb meg kell állapítanunk, hogy igazából nem is a bürokratikus szocializmus válsága szorul magyarázatra, hanem az, hogy ez a rendszer hogyan tudott ilyen hosszú ideig fennállni – ahogy ezt Fehér, Heller és Márkus is hangsúlyozza. A „rendies” heterogenitás vagy – nemes egyszerűséggel – rendetlenség és összevisszaság ugyanis – a zárt rendszermodellek szemszögéből nézve – rövid idő alatt teljes csődhöz kellett volna vezetessen. Nem paradox, hogy egy rendszer, amely a rendszerszerű létezés elemi feltételeinek sem tesz eleget, mégis fennmaradt? Sőt, amikor megbukik, nem egyszerűen rendszerválságba, hanem társadalmi válságba bukik bele, – erről részletesebben kicsit később.

Úgy gondolom, Habermas (és minden „tisztá” modellekben gondolkodó elemző) a szociológiai rendszerelmélet bővületében erősen irrealisztikus feltevéseket vezet be. Ilyen feltevés az, hogy a cselekvések következményeiken keresztül történő integrációjának különböző formái összekapcsolhatók közvetlenül egy-egy intézményrendszerrel (ezért teljes mértékben jogosult az az ellenvetés, hogy az igazgatás és a gazdaság intézményei is működésképtelenek lennének az orientációkon, a szándékokon, meggyőződéseken keresztül történő, az életvilágbelihez hasonló integrációs formák nélkül).⁴ Így elkülönült szférákhoz lehet eljutni, s ráadásul mindegyik szféra egyértelműen megfeleltethető egy-egy médiumnak. Ha ezeket a feltevéseket fel lehet oldani, akkor a „tisztá” rendszerelemzés szempontjából monstruózus képződmények (valójában a legtöbb létező társadalom az) viszonylag tartós fennállása nem is olyan csodálatos.

Teljesen megalapozottnak tartom azt – a rendszerelemzés kiindulópontját képező – feltevést, hogy az integráció nemcsak a cselekvők orientációinak integrációját jelenti, vagyis nemcsak életvilágbeli – a szó szűk értelmében társadalmi – integrációról beszélhetünk. Ebben az értelemben jogos Habermas hadakozása a „megértő” szociológia fikciói, a hermeneutikai szociológia idealizmusa ellen (Habermas 1985b, 174–5). Ugyancsak fontos a specializált és szimbolikusan általánosított kommunikációs médi-

umok feltételezése, de egy-egy rendszerhez való kapcsolásuk nem kényszerítő erejű. Ha – mint Luhmann is tette Parsonsszal vitatkozva – a médiumproblémát nem a rendszer-differenciálódásból adódó csereprobléma következményeként, hanem mint a kommunikáció problémáját fogalmazzuk meg (Luhmann 1987, 96), akkor nincs többé értelme annak, hogy egy-egy médiumot egy-egy határait fenntartó rendszerhez kössünk. A specializált (azaz csak egy-egy probléma megoldására alkalmas) médiumok kialakulását az ösztönzi, hogy csökkentsék a kommunikációs folyamat elkerülhetetlen bizonytalanságát. A pénz például sokféle, nemcsak a tulajdonképpeni gazdaságon belüli tranzakció lebonyolítását szolgálja és a modern társadalmakban nem is a szorosan vett gazdasági intézményrendszerben van lehorgonyozva. A pénzmédium (a pénz- és hitelkínálat, a pénz ára, a kamat) szabályozása mindenütt a politikai intézmények dolga, s ezen épp a monetarista gazdaságtani felfogás változtatott a legkevesebbet (vö. Polányi 1976). Az is valószínűsíthető, hogy a hatalommédium sem kizárólag a politikai intézményekhez kötődik – ellenkezőleg, a modern gazdaság működése is feltételez hatalom vezérelte kommunikációs és kooperációs folyamatokat azokon a nagy, bürokratikus, magán- vagy állami szervezeteken belül, amelyek a gazdasági rendszer gerincét képezik.

Az pedig, hogy milyen a cselekvők „háta mögött” kialakuló összefüggések rendszereszerű képződményekben való strukturálódása, számos, elsősorban intézményi körülménytől függ. A rendszerképződés ezért kontingens folyamat. A modern társadalmakban elvileg többféle mintája feltételezhető, amelyek nem mind szoríthatók egyetlen, egyszerű, tulajdonképpen csak két változatot megengedő séma keretei közé. Valójában a gazdasági és a politikai rendszer egymáshoz viszonyított alakulásának többféle modellje alakult ki a kapitalizmus történetében is, s ma sem egyforma a két rendszer intézményesülése, elhatárolódása az NSZK-ban, az USA-ban vagy Japánban.⁵

A bürokratikus szocializmus ebből a szempontból az egyik változat egy széles variációs játéktéren belül: a politikai-adminisztratív intézményi szerkezet mindenütt megfigyelhető növekedése rákosan túlbujánzott, másfelől ezzel összefüggésben a vezérlő médiumok „hibridizációja” elérte a kölcsönös blokkolás szintjét. Még Habermasnál is megőrződött az a gondolat, hogy a bürokratikus szocializmus a kapitalizmus alternatívája, noha a szocializmus eszméje nála elvesztette minden utópikus komponensét. Pontosabb, ha úgy fogalmazzunk, hogy a bürokratikus szocializmus az intézményes „magok” körül elindult, 20. századi, rendszerképződési folyamatok egyik terméke; nem átmenet valami máshoz, de nem is a történelemtől idegen utópia testetöltése.

Ezek most csak ötletek. Belőlük azonban az következik, hogy *csak* rendszerelméletileg sem a bürokratikus szocializmus létrejöttét, sem válságát nem lehet értelmezni. Habermas modelljének egyik előnyös vonása, hogy erre explicit módon figyelmeztet.

A bürokratikus szocializmus krízise nemcsak gazdasági vagy racionalitásválság. Olyan krízisköteg, amely a Habermas által korábban kidolgozott krízistipológiába (Habermas 1973, 66 sk) nehezen beilleszthető. Habermas három rendszert különböztetett meg: a gazdasági, a politikai és a szociokulturális rendszert. A gazdasági rendszer válságai szerinte klasszikus output-válságok, túltermelési válságok; a politikai rendszeréi a racionalitás- és a legitimitásválság (vagyis az, hogy a politikai rendszer képtelen a tőle elvárt teljesítményhez, koordináló tevékenységhez szükséges tömegelajlást megszerezni); a szociokulturális rendszerben pedig motivációs válság fenyeget: azaz semmi

KITEKINTÉS

sem biztosítja, hogy a cselekvőkben meglesznek, illetve kialakulnak a gazdasági és politikai rendszerek működéséhez elengedhetetlen elvárások és szükségletek. Nálunk megfigyelhető a legitimációs válság és a racionalitásválsággal kombinált gazdasági válság (noha nem a klasszikus output-válság, hanem a hiányjelenségek halmozódásából előálló, általános egyensúlyi válság). Motivációs válságról viszont aligha beszélhetünk. A társadalom nem azért jut válságba, mert tagjai többségében nincs meg a hajlandóság javak fogyasztására és az ennek kedvéért tett erőfeszítésekre.

Az elmúlt esztendőre visszatekintve nekem úgy tűnik, hogy ebben a fogalmi keretben nem lehet elhelyezni azokat a társadalmi mozgalmakat és tömegakciókat, amelyek a felismerhetetlenségig átalakították térségünket. A rendszerelmélet belső akadályokat állít a társadalmi mozgalmak elemzése elé. Hajlík arra, hogy a válságot a rendszer sikertelen adaptációjaként értelmezze. Ez történik a Habermas által említett négy példában: a válság mindegyik esetben azért robban ki, mert az egymással cserekapcsolatban levő rendszerek közül valamelyik nem tudja nyújtani azt a teljesítményt, amelyre a másiknak szüksége lenne – s épp azért nem, mert a többi rendszer hatásai akadályozzák. A válság, amit átélünk, kicsit másfajta volt: a társadalom tagjai egyenként is, de még inkább mint kollektív cselekvők, megváltoztatták viselkedésüket, megtagadták az engedelmességet, s ezzel válságba sodorták a rendszert. Ehhez a viselkedésváltozáshoz persze a politikai és gazdasági rendszer kudarcai jócskán hozzájárultak.

Habermas rendszer és életvilág dialektikus viszonyában próbálja megragadni a rendszernézőpontból láthatatlan folyamatokat. A médiumvezérelte alrendszerek (vagyis a gazdaság, illetve az igazgatás) közvetlenül nem az életvilággal általában, hanem annak intézményesült régióival állnak szemben: a magánszférával és a nyilvánossággal (Habermas 1981, 471–5; l. az ábrát). Az életvilág ezeken keresztül nyújt nélkülözhetetlen teljesítményeket a rendszereknek (munkaerő, fogyasztói kereslet, lojalitás), miközben tőlük a saját fennmaradásához ugyancsak nélkülözhetetlen erőforrásokhoz jut (javak, munkajövedelem, politikai döntések és szervezési teljesítmények), de egyúttal elszenvedti a rendszerek deformáló és kolonizáló hatását: az eldologiasodást és (a bürokratikus szocializmusban) a pseudopolitizáltságot (Habermas 1981, 566–7). E modell szép szimmetriája nem túlságosan meggyőző. Sehol sem indokolja meg, hogy az életvilág elképzelhető intézményesülései közül miért csak ezeket veszi számba. Ráadásul nehézséget okoz, hogy e modellben egyszerűen nincsen hely a kollektív cselekvések leírására sem. Ezek a cselekvések túllépnek az életvilági magátólértetődőségeken, sokszor valamilyen értelemben szervezettek is, de nem tekinthetők médiumvezérelt rendszerfolyamatoknak, mert a cselekvők szándékai, képzetei fontos szerepet játszanak bennük. A társadalomintegráció fogalma, amelyet Habermas Lockwoodtól vett át (Habermas 1985b, 176), eredetileg ezekre a jelenségekre is utalt. Ezt a vonatkozását azonban Habermas – tudatosan – elsikkasztotta.

A kollektív cselekvés, a társadalmi mozgalmak értelmezése szempontjából tanulságos áttekinteni a „civil társadalommal” kapcsolatos szociológiai gondolatmeneteket. Magyarországon ez a fogalom a hatvanas évek végén egyes Marx-interpretációkban került elő, majd pedig összekapcsolódott a hetvenes évek „felfedezésével”: a második gazdaság fogalmával. Most már a köznyelv része lett, de a tudományos használata sem tűnt el, sőt az utóbbi időben két könyvben központi rendező fogalom lett.

Hankiss Elemér *Kelet-Európai alternatívák*

című könyvében a legtöbb energiát az ún. „scenáriók” kidolgozásába fektette; írása elemző részét a „második társadalom” (saját fogalmi újítása), a civil társadalom elképzelése vezérelte.⁶ Hankiss szerint a hivatalos társadalom (az igazgatás és a neki alávetett gazdaság rendszerszerű szférái) mellett létezhetne egy „második társadalom” is, amely más, alternatív elvek szerint rendeződne (Hankiss 1989, 118). Ez a „társadalom”, amennyiben tényleg létezne és azonosítható lenne, persze nem ugyanaz lenne, mint ami a Habermas-féle sémából kiesett, hiszen beletartozna az az autonóm, piaci elvek szerint szervezett gazdaság – a „második gazdaság” – is, amely eo ipso csak rendszerszerűen szerveződhet. De Hankiss eredeti koncepciója szerint e „második társadalom” része lett volna a második nyilvánosság, a társadalmi és politikai interakciók autonóm szférája, az a társadalmi önszerveződés (Hankiss 1989, 124 sk) is, amelynek az elemzésére a habermasi sémában nincsenek fogalmi eszközök. Hankiss következtetése végül is az, hogy e „második társadalom” mint alternatív társadalom feltételezése részéről inkább vágyálom volt: az általa megjelölt tevékenységszférák és szerveződési formák nem tudtak önálló társadalmi szférává kiépülni (Hankiss 1989, 137), az első és a második társadalom parazita módon összefonódott (ami értelem-szerűen csak azt jelentheti, hogy az „első társadalom” önmaga létének biztosítására kiaknáta a „második” erőforrásait, kolonizálta azt).

Hankiss ezt „relatív kudarcnak” tartja: ez a nem is annyira „második” társadalom ugyanis a maga szerveződési elveivel lehetővé tette a rendszer működését, ellensúlyozta a diszfunkciókat, de ugyanakkor olyan erőforrásokat is felhalmozott, amelyek nélkülözhetetlenek az esetleges megújuláshoz (Hankiss 1989, 137–9). Hankiss az elemzéseiben (és „scenárióiban”) állandóan a nagyon mérsékelt optimizmus és az indokolt pesszimizmus közt ingadozik. Könyvének a végkicsengése nemcsak azért borús, mert az általa legvalószínűbbnek tartott „nagykoalíciós” scenárió nem nyeri meg a tetszését. Végül is nem találta meg a társadalmat, amit a nyolcvanas években végig keresett: „az elmúlt évtizedekben már nem működött vagy csak nagyon alacsony határfokkal működött ezekben az országokban a központi tervezés és irányítás, de nem alakult ki a piacgazdaság és az autonóm civil társadalom sem; e két szélső pont között a gazdaság és a társadalom belekuszálódott, beleragadt az oligarchia hatalmi hálójába” (Hankiss 1989, 348).

A pesszimizmus vagy optimizmus jogosultságának dolgában az események alakulása dönt. Ami az elemzések tanulságát illeti, termékeny az a feltevés, hogy a rendszerszerűen elkülönült és szervezett intézményes területek és az életvilágszerű létezés „között” létezik egy jobb híján „társadalmi” (Parsonsnál: *societal*) nevezett terület, amely önállóbb vagy kolonizáltabb, kiterjedt cserekapcsolatban áll a pénzmédiум körül önállósult gazdasággal, vagy alárendelődik a hatalom médiума által vezérelt igazgatásnak, államnak és gazdálkodásnak. A magánszféra és a „nyilvánosság” ily módon csak ennek a „társadalmi” területnek intézményesült alrégiói. Hankiss fogalomkészlete egészen más eredetű és más alapfeltevésekből táplálkozó, mint a Habermasé. Közvetlenül ezért nem is transzponálható abba. A leglényegesebb az a különbség, hogy a gazdaság helye és kapcsolódási módjai tekintetében más a kiindulópontjuk. Hankisst az igazgatás

KITEKINTÉS

integrációs módjai és intézményes rendje, valamint a piaci integráció közti éles különbség arra ösztönzi, hogy a sajátosan társadalmi a piaci integráció oldalán keresse. Ezzel viszont rendkívül heterogénné válnak a „civil társadalom” integrációs mechanizmusai. A piaci, a cselekvések következményein át történő integráció nem magyarázhatja meg, hogy miért lehetséges olykor mégis a közös cselekvés, a közös orientációk pedig sem nem szükséges, sem nem elégséges feltételei a piaci integrációnak, amely – legalábbis szigetszerűen és legalábbis Magyarországon – ténylegesen létrejött a bürokratikus szocializmus igazgatási tengerében. Hankiss világosan jelzett egy Habermasnál elsikkadt problémát, de az általa alkalmazott fogalomkészlet túlságosan elmosódott ahhoz, hogy megoldást is kínálni tudjon.

A „társadalom” mint szerveződési szint értelmezéséhez sokat ígérőnek látszik

Ágh Attila Az önszabályozó társadalom

című könyve, mert tisztázni kívánja a történeti és elméleti előfeltételeket a magyar civil társadalom történetének megírásához (Ágh 1989, 7). Az persze nem tartozik a tisztázandó előfeltételek közé, hogy a „civil társadalom” Magyarországon s általában Közép-Európában⁷ nem fejlődött ki vagy csökevényesen fejlődött ki (még vannak variációk), hiszen ez publicisztikai közhellyé vált. Az sem tartozik az eredeti meglátások közé, hogy „a civil társadalom inkább a mezoszintek világa a társadalom nagy épületében, [...] jobbára a nagy közvetítő szféra, ahol az önmagukat megsokszorozó kisszervezetek világa 'átcsap' az állami-politikai szférába” (Ágh 1989, 327). A „szférák” és „közvetítő szintek” metaforarendszere régi keletű, s mindenki kellően világosnak hiszi, pedig nem az: erre előbb az integrációs formák és az intézményi „szférák” közti megkülönböztetés szükségessége kapcsán kitértem.

Ágh elméletileg⁸ a civil társadalmat közvetítő jellegűnek, a társadalmi differenciálódás eredményének és kevésbé formalizáltak tartja. Ez derül ki abból, ahogy a könyv elején tömören, bár nem elég világosan összefoglalja azt, amit ő „a társadalom fogalma rendszerelemzésének” nevez. E szerint a modernizáció folyamatában három párhuzamos differenciálódás megy végbe (a funkcionális, a strukturális és a mozgalmi-intézményi). Ezek különböző metszetekben tagolják a társadalmat, és pedig

1. funkcionálisan differenciálódik a politika (állam) és a magánszféra, kialakítva a „magántársadalmat”;
2. ugyancsak funkcionálisan különül el a gazdaság a többi szférától, kialakítva azt, amit Ágh „nem anyagi államnak”, azaz „kiszegedésnek” nevez (én inkább beszélnék a háztartásgazdaságról, a magánszféráról, amennyiben az javak fogyasztója és munkaerő szállítója);
3. strukturálisan differenciálódnak az osztályok, szembeállítva így a „népet” a mindenkori uralkodó osztállyal (vagy elittel?);
4. a strukturális differenciálódás második lépcsőfokaként Ágh újra előveszi a már eddig megismert differenciálódásokat, s a formalizált–nem formalizált szintek el-lentétét hangsúlyozza: így alakul ki a modern társadalmak „mindennapi élete” mint a formalizált (rendszeres) szintek ellenpólusa;
5. és 6. a mozgalmi-intézményi differenciálódás, ahol is éppenséggel a mozgalmak

és az intézmények differenciálódásáról van szó, az intézmények tartozván az előbb említett formalizált szintekhez, s velük szemben jelenik így meg a mozgalmak és a társadalmi egyén világa.

E differenciálódás maga a civil társadalom kialakulása: az ti. mindenütt a rendszerszerű, formalizált pólussal szembeni oldal (Ágh 1989, 14–9).

E differenciálódási elmélet igazából csak vázlat, s a későbbi fejtegetések *elméletileg* nem is bontják ki, inkább elmélettörténeti lábjegyzeteket fűznek hozzá (például a II. fejezet), vagy a szociológiai irodalom egyes, tematikusan kapcsolódó megállapításait referálják (például a III. fejezet 1. pontja). Nem is mindenütt elég világosan, hiszen például az elméleti vázlat értelmében csak a nem intézményesült mozgalmak tartoznak a differenciálódás nem formalizált, civil oldalára, az intézmények, a szervezetek nem, holott a józan ész úgy gondolná, hogy a különféle nem állami és nem gazdasági szervezetek, egyesületek éppenséggel a civil társadalom magvát képezik (Ágh is így gondolja, vö. 145). Az is világos, hogy ha a részletesebb elméleti fejtegetéseket tekintjük, akkor a „civil társadalom” már nincs egyértelműen „középen”. A vázlatosság ellenére is kiderül, hogy például a bürokratikus szocialista (Ághnál: korai szocialista) rendszereket nem differenciálatlanság és tagolatlanság jellemezte, hanem inkább a tagoltságnak a nyugattól eltérő mintája – s ezért lehet a civil társadalom hiányáról beszélni. Kár, hogy a könyv végére érve, ahol a tárgyalás logikája szerint ezt a belátást részletesebben ki lehetett volna fejteni, Ághnak elfogy a lélegzete, s a szöveg nagyjából publicisztikáivá válik.

Ághnál is világossá vált, hogy ha a „civil társadalmat” az igazgatási és hatalmi szerkezet ellenpólusának tekintjük, akkor valamiféle szerveződéssel, integrációs formával rendelkeznie kell (épp ezért nem lehetett igazi, fejlett civil társadalom a bürokratikus szocializmusban, ahogy Hankiss is megállapította). Ebből a szempontból érdekesek

Ulrich Rödel, Günter Frankenberg és Helmut Dubiel
Die demokratische Frage

című, egyebek közt Hannah Arendt, Claude Lefort, Cornelius Castoriadis és persze Habermas eszméit továbbvezető könyvének egyes gondolatai. (A könyv egyébként 1989 végén az NSZK-ban meglehetősen sikert aratott.) A civil társadalom szerintük az első köztársasági alkotmányokban még körvonalazatlanul és kevésbé meghatározottan mint a nép jelenik meg, illetve mint a közvélemény egysége a hatalommal szemben. Az emberi jogok deklarációiban a civil társadalom szimbolikus reprezentációja már más: nem egységes, ellenkezőleg, plurális és konfliktussal terhelt. A civil társadalom itt a privát jogalanyok összességével azonos a köztársasági nyilvánosságon *kívül*: piaci és cseretársadalom (Rödel és mások 1989, 100–101). Van azonban a civil társadalomnak egy harmadik reprezentációja is a köztársaságot, a demokratikus alkotmányt létrehozó, konstituáló folyamatokban. Ebből a szempontból elemzik az amerikai gyarmatok függetlenségének megteremtését és a polgári engedetlenségi akciókat, amelyek a demokratikus rend konstitúciójának a kérdését újra és újra felvetik (22 sk, 47 sk). A civil társadalom ebben az értelemben nem a szerződéses társadalmasodás módja szerint jön létre. Plurálisan tagolt, benne az egyének érdekei és véleményei nyilvánosak,

KITEKINTÉS

a polgárok a politikai hatalomtól függetlenül és a cseretársadalom magánlétezéséből kilépve hoznak létre nyilvános társadalmasulást (101–2). A civil társadalom létezése tehát a „szimbolikus gyakorlathoz” kötött abban az értelemben, hogy annyiban létezik, amennyiben az egyének számára hozzáférhető a nyilvánosság, mert ezt a hozzáférést nem fenyegetik sem a politikai elnyomás, sem a cseretársadalom egyenlőtlenségei. A nyilvános civil társadalom ebben az értelemben mindig csak lehetőség, nincs automatikus garancia arra, hogy a modernizáció során kialakul vagy megőrződik (112). A nyilvános civil társadalomnak ez a vázlatos fogalma módot ad arra, hogy kollektív cselekvésről beszélhessünk, s mégse kelljen feltételeznünk a kollektív szubjektum veszedelmes fogalmát (vö. 110).

Ez a gondolatmenet visszavezet Habermashoz. Ő a rendszerfolyamatok és az életvilág érintkezési pontján a magánszféra mellett a nyilvánosságot emelte ki. A nyilvánosság szerepéről azonban ebben a vonatkozásban szinte semmit sem mondott. Habermas mindig is hajlott arra, hogy a nyilvánosság történeti formáiból is azt emelje ki, ami a társadalomelmzést vezérlő normatív eszmék kidolgozásához felhasználható. A nyilvános civil társadalom fogalma viszont empirikusan is jól azonosítható képződményeket jelez. Utal azokra a társadalomintegrációs formákra, amelyek egyértelműen különböznek a rendszerszerű integrációs formáktól, s ugyanakkor elválnak az életvilág magátólérteendősségeitől is. Ez a fogalomalkotás lehetőséget ad arra is, hogy megszabaduljunk a társadalmi tagozódás kényszeresen szféraszerű elképzelésétől. A nyilvánosság ugyanis nem cselekvések, gyakorlatok és intézmények szinte térben is körülhatárolható tartományát, hanem a cselekvések összekapcsolódásának sajátos módját jelenti. Ugyanakkor ez a felfogás eléggé egyértelmű ahhoz, hogy elkerülje az Ághot fenyegető csapdát, akinél a civil társadalom mint középszint, közvetítő szint megfoghatatlanná vált.

A nyilvánosság fogalmához kapcsolódó civil társadalom koncepciója jó kiindulást jelenthet a bürokratikus szocializmus válságának elemzéséhez is, mert világosan megkülönbözteti a piaci integrációs folyamatokat a cseretársadalomtól és a civil társadalomtól, s így érthetővé teszi a kettő nagyon egyenlőtlen és sokszor ellentétes irányú változását az elmúlt időkben. A bürokratikus szocialista rendszert nem egyszerűen a piac autonóm erői győzték le (sőt, láttuk, hogy legalábbis e rendszer egyes változatai a pénzmédiomot sikerrel használták), hanem az, hogy – ezért vagy azért – senki sem akarta vagy tudta fenntartani. A döntő lökést a szándékok és a tehetetlenség nyilvános megjelenése adta meg. Ebben az értelemben a szimbolikus gyakorlatnak kulcsszerepe volt. A civil társadalom fejlődésének gátjai éppúgy nem azonosak a piaci mechanizmusok kiépülésének gátjaival, mint ahogy töredékes kiépülése sem rendelhető hozzá a cseretársadalom ugyancsak töredékes kiépüléséhez.

*

Ez a bolyongás olvasmányaim közt nem vezetett persze a szó szigorú értelmében *eredményre*: csak vázlatosan tudtam utalni arra, hogy milyen irányban gondolom lehetségesnek a továbblépést. Tudom jól, hogy ezek csak ötletek. Olyan elméleti szociológia kellene, amely nem akarja a nagyon lejáratos és sosem őszintén vállalt sémák helyett az elemzést megintcsak jelszavakkal – ezúttal gondosan formatervezett és jól

KITEKINTÉS

csomagolt jelszavakkal – helyettesíteni. Ezért kell nekünk Habermas – illetve ezért kell jól átgondolnunk, hogy mire mehetünk Habermasszal.

Rendszer és életvilág
Habermasnál

Az életvilág intézményes rendjei	Csereviszonyok	Médiumvezérelt alrendszerek
Működés-szféra	1. H' munkaerő → P munkajövedelem ← 2. P javak és szolgáltatások ← P' kereslet →	Gazdasági rendszer
Hívil-városság	1a. P' adók → H szervezési teljesítmények ← 2a. H politikai döntések ← H' tömegjelölés →	Igazgatási rendszer

P = pénzmédium

H = hatalommédium

Jegyzetek

1. A nyolcvanas évek lengyel válsága és az évtizedforduló kiéleződő szovjet válsága ékes bizonyítéka annak, hogy mihelyt az így biztosított kooperáció megszűnik, mert felbomlanak a politikailag is garantált koalíciók, a gazdaság működőképessége is megrendül, mert a gazdasági cserék is az „adminisztratív piactól” függenek.
2. Hasonló értelemben mondja Luhmann is, hogy lehetetlen az átfogó és a tervezést megalapozó rendszerracionalitás (Luhmann 1984, 635–646).
3. Mert Kornai is, mint szinte mindenki, tíz éve még a bürokratikus szocializmus hosszú távú létezésével számolt!
4. Az előbb mondottak után érthetetlen, hogy ezeket a rendszereket miért nevezi Habermas a „célracionális cselekvés alrendszereinek”; a cselekvések következményeinek egymáshoz kapcsolódása ugyanis szükségképpen független attól, hogy a cselekvők célracionálisan jártak-e el vagy sem (l. Habermas 1985b, 180–1).
5. Úgy látom, hasonló irányba mutatnak Pokol Béla más vonatkozásokban kifejtett megjegyzései. Ő általános elméleti szinten arról beszél, hogy a modern társadalmakban a tudományban, a sportban vagy az egyetemi rendszerben is működik egyfajta „piac” a teljesítmények értékelésében. Az egyetemi rendszer mint intézményesen elkülönült alrendszer vezérlése legalábbis két médiumot feltételez: egy hatalmi jellegű, belső, szervezetit és egy „reputációs”, piaci jellegűt (Pokol 1989, 185 sk). Most nem az az érdekes, hogy a reputáció nem minden tekintetben analóg a pénzmediummal, s az sem, hogy Pokol a gazdaságot felváltva értelmezi intézményi rendszerként és szabályozó médiumként. Sokkal fontosabb az, hogy ezek szerint meg kell különböztetni a társadalom rendszerszerű, intézményes differenciálódását és a cserefolyamatokat biztosító médiumok képződését (vö. Pokol 1989, 200 sk).
6. Vági Gábor szokatlanul éles hangú kritikájában, ahol Hankiss számos következetlenségét, fogalmi pontatlanságát és helyenkénti felületességét, „szcenárióinak” vitalatosságát és empirikus megalapozatlanságát bírálja, erről a gondolatkörről bántó igaztalansággal szót sem ejt.
7. Mert a könyv szövege országunkat inkább itt helyezi el, s nem Kelet-Európában, mint az alcím sugallja – de a kérdésnek igazi elméleti jelentősége nincs, minthogy a „közép” és „kelet” terminusok lehetséges variációi inkább a politikai pártállást, mint a történeti-elméleti koncepciót tükrözik manapság.
8. A tisztázást bizonyára nem segíti Ágh „lendületes” írásmódja, aminek következtében a gondolatok is fellazulnak. Az olvasó kapkodhatja a fejét, olyan gyorsan követik egymást az ellentétes jelzők: „A civil társadalom elve az egyneműség, a homogenitás [...] A civil társadalom azonban szociálisan, a társadalmi helyzet alapján tagolt, sőt egyre tagoltabb” (Ágh 1989, 59). Én már azon fennakadtam, hogy az állam három alapvető funkcióját Ágh a végrehajtó hatalomban mint erőszakszervezetben, az államgazdaságban mint kincstárban és a közigazgatásban látja, de aztán jött a civil társadalom jellemzése ekképpen: „A civil társadalom elvont általános racionalitását testesíti meg a jog mint(?) bíróság, azaz(?) az állam alkotmányos kontrollja, s konkrét racionalitását pedig a törvényhozói hatalom mint képviselői demokrácia” (Ágh 1989, 51). Azt sem lehet mindig tudni, hogy végül is a sok idézett és ismertetett szerző közül kivel ért egyet Ágh: a IV. fejezet 2. pontjában például egymás után olvashatjuk Szűcs Jenő, Berend T. Iván, Hanák Péter és Ránki György Közép-Európa-konceptiójának részletes és egyaránt helyeslő leírását.

A recenzens azt is kénytelen bevallani, hogy nem tud olyan gyorsan olvasni, mint

Ágh Attila írni, s ezért le kellett mondania e dolgozat összeállításában közben megjelent könyvének (*A századvég gyermekei*, Budapest: KJK) feldolgozásáról.

Irodalom

- Ágh Attila (1989), *Az önszabályozó társadalom*, Budapest: Kossuth
- Fehér Ferenc–Heller Ágnes–Márkus György (1983), *Dictatorship over Needs. An Analysis of Soviet Societies*, Oxford: Basil Blackwell
- Habermas, Jürgen (1973), *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Habermas, Jürgen (1981), *Theorie des kommunikativen Handelns*, Bd. 2 "Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft", Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Habermas, Jürgen (1985b), *A kommunikatív cselekvés elmélete*, Budapest: ELTE (Habermas [1981] egyes fejezeteinek a fordítása)
- Hankiss Elemér (1989), *Kelet-európai alternatívák*, Budapest: KJK
- Kornai János (1980), *A hiány*, Budapest: KJK
- Lengyel László (1989a), *Végkifejlet*, Budapest: KJK
- Luhmann, Niklas (1984), *Soziale Systeme*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Luhmann, Niklas (1987), „Bevezető megjegyzések a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok elméletéhez”, in: *Válogatás Niklas Luhmann írásából*, Szociológiai Füzetek 42
- Pokol Béla (1989), *Politikai reform és modernizáció*, Budapest: Magvető
- Polányi Károly: „Az önszabályozó piac és a fiktív áruk: a munka, a föld és a pénz”, in: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*, Budapest: Gondolat, 80–94
- Röde Ulrich–Günter Frankenberg–Helmut Dubiel (1989), *Die demokratische Frage*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Tallár Ferenc (1989), „Sztálinizmus és reszakralizáció”, *Valóság*, 32, 2. sz. 32–51
- Vági Gábor (1989), „Híres mesterségem címere: p”, *BUKSZ*, 1. sz. 63–66